

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2017.29.300

Joanna Szadura

LUDOWE KALENDARZE
JAKO NARZĘDZIE ORGANIZACJI CZASU I KULTURY

Marina Michajlovna Valencova, *Narodnyj kalendar' čechov i slovakov. Ètnolingvističeskij aspekt*, Moskwa: Izdatel'stvo „Indrik”, 2016, 615 s.

Monografia Mariny M. Walencowej jest etnolingwistycznym opracowaniem poświęconym tradycyjnym ludowym kalendarzom Czechów i Słowaków. Wpisuje się w serię analogicznych publikacji, jakie w ostatnim okresie powstały w środowisku rosyjskich etnolingwistów (por. S. M. Tolstaja, *Polesskij narodnyj kalendar'*, Moskwa: Izdatel'stvo „Indrik”, 2005; O. V. Atrošenko, Ju. A. Krivoščapova, K. V. Osipova, *Russkij narodnyj kalendar'. Ètnolingvističeskij slovar'*, Moskwa: Ast-Press, 2015).

Kalendarz M. M. Walencowej uwzględnia ludowe nazewnictwo dni i okresów świątecznych oraz zapisy ludowych praktyk i wierzeń. Na przyjęty przez autorkę „system leksyki kalendarzowej” składają się nazwy: 1) świąt oraz okresów świątecznych (chrononimy), 2) związanych z kalendarzowymi terminami obrzędów, zwyczajów i ich etapów; 3) obrzędowych rekwizytów; 4) uczestników obrzędów oraz 5) włączanych w obrzęd rytualnych formuł, ludowych pieśni, tańców, zabaw itp. Zgromadzony przez badaczkę materiał językowo-kulturowy prezentowany jest w pierwszej części opracowania w układzie alfabetycznym, w części drugiej omówiono leksykę kalendarzową, w trzeciej – semantykę i symbolikę terminologii kalendarzowej.

Chrononimy to grupa leksyki służąca nazwaniu, indywidualizacji i identyfikacji segmentów temporalnych. W prezentowanym słowniku należy do nich leksyka chrześcijańska: kościelne nazwy świąt (np. czes. *Uvedení Páně do chrámu, den Nepoškvrněného početi*), kalki łacińskich terminów (np. czes. *slavnost Božího Těla, Boží Tělo* / słowac. *Božie Telo* < łac. *Corpus Domini* a. *Corpus Christi*) oraz potoczne nazwy motywowane wierzeniami i praktykami chrześcijańskimi (np. czes. *Tří krále* / słowac. *Traja králi* jako święto poświęcone mędrcom ze Wschodu). Część chrononimów jest rezultatem transnominacji, tzn. pochodzi od antroponimów, w pierwszej kolejności od imion świętych kościoła katolickiego (np. czes. *Cecilka, Havel, Jan Křtitel, Luca, Petr a Pavel*, słowac. *Lucia, Mikulás, Barbora, Ondrej, Peter-Pavol*). Nazwy te funkcjonują zwykle w kilku wariantach, np. *dzień, święto*, np. *svatého Jana den (27 XII)* > *sv. Jana* > *Jana*. Inną grupą chrononimów stanowią nazwy „ludowe”, funkcjonujące w ustnej tradycji, np. czes. słowac. *Dušíčky* < *Sviatok*

všech verných Dušičiek. Interesującą grupę tworzą nazwy okresów usytuowanych między dwoma świętami o tej samej nazwie, np. *mezi Jany*, tj. okres między świętem Jana Chrzciciela (24 VI) a Janem i Pawłem Męczennikami (26 VI).

Nazewnictwo obrzędów w kalendarzach czeskim i słowackim cechuje się bogatą synonimią, np. wielkanocny obrzęd polewania się wodą to u Słowaków *kúpačka*, *oblievačka*, *oblievanka*, *polievačka*, *polievanky*, *chodit po kúpačke*, *kuparska*, *smergust*.

Leksyka związana z obrzędowymi „realiami” obejmuje nazwy rekwizytów (przedmiotów i naturalnych „substancji”) oraz rytualnego pożywienia, napojów i darów. W słowniku odnotowano m.in. nazwy: „zielonych gałęzi” (np. czes. *pastýřské* ‘brzożowe pręty, które w wigilię Bożego Narodzenia pasterze roznoszą po domach’, słowac. *polaznička* ‘iglasta gałąź, którą zdobiono dom w wigilię Bożego Narodzenia’), batów (np. słowac. *žila* ‘bat spleciony z 8 rzemieni, którym strzelano na Wielkanoc’), grzechotek i kołatek (np. czes. *hrkačka*, *klapačka*, *tragáč*), kukiel, straszylek i masek (np. czes. *Dedko* ‘męskie straszdyło z wielkopostnych obrzędów’); rozpalanych rytualnie ognisk (czes. *jidáš* ‘ognisko rozpalane w Białą Sobotę’, słowac. *vajano* ‘ognisko świętojańskie’), wody (*nová voda* ‘woda, na nowo stająca się wodą po tym, jak przemieniła się w wino’). Ważną grupę leksyki tworzą nazwy poczęstunków i pożywienia (np. czes. *mazanec* ‘paschalny chleb’, *koleda* ‘podarek dla kolędników’, słowac. *matejča* ‘jaja domowego ptactwa zniesione w dniu Macieja (24 II)’).

W grupie nazw uczestników i wykonawców rytuałów M. M. Walencowa odnotowała: nazwy uczestników obrzędów (np. czes. i słowac. *koleníci* ‘kolędnicy’) oraz postaci zoomorficznych (np. czes. *kobyła*, słowac. *koza* ‘postać kozy na Maslenicę’, *turoň* ‘postać tura w obrzędowości Bożego Narodzenia i Maslenicy’), antropomorficznych (np. słowac. *kominár* ‘postać kominiarza’), postaci mitologicznych (np. czes. *svatý Petr* ‘św. Piotr’).

Obszerną grupę stanowią nazwy pieśni, tańców, zabaw, wierzeń, które towarzyszą kalendarzowym obrzędom (np. *dievocké koleso* ‘taniec wykonywany przez dziewczęta na Maslenicę’, *holenka* ‘tańce wykonywane na Maslenicę przez mężczyzn’).

Wymienione grupy kalendarzowej leksyki są ze sobą ściśle powiązane na poziomie semantycznym i symbolicznym. Ujawniają utrwaloną w języku etnosu strukturę mentalnego świata, segmentację czasu oraz nakładaną na poszczególne terminy i okresy waloryzację (czas sprzyjający i niesprzyjający). Czas kalendarza to czas człowieka. Czas fizyczny jest asemantyczny (pusty znaczeniowo) i bezosobowy, czas kultury – nie. Ma charakter jakościowy. Człowiek podporządkowuje mu swoją aktywność w każdym aspekcie swojego życia. Podstawą ludowego kalendarza jest czas naturalny – cykle odnawiającej się (zmartwychwstającej) przyrody. Związek ten ilustrują stanowiące jądro leksyki kalendarzowej chrononimy. Na przykład święta związane z wczesną wiosną, która jest okresem głodu i wysokiej śmiertelności, są opatrywane epitetami *czarny* czy *śmiertelny* (por. słowac. *Smrtná*, *Čierna nedel’a*, czes. *Smrtná*, *Černa neděle*).

Zestaw chrononimów ujawnia obowiązujący w danej kulturze model temporalny. Ludowy kalendarz Czechów i Słowaków, podobnie jak kalendarze innych narodów europejskich, jawi się przede wszystkim jako kalendarz chrześcijański – w sensie struktury, interpretacji świąt i okresów świątecznych. Przeważająca część leksyki

temporalnej jest związana z religijnymi wierzeniami i kościelnymi praktykami. Przy czym kościelne nazwy świąt aktywnie przejmowały ludową tradycję segmentacji czasu, adaptując ludowe obyczaje i obrzędy i nadając im nowe motywacje. Zmianę motywacji można widzieć na przykład w nazwie obchodzonego 2 lutego święta o nazwie *Hromnice* (od *hrom* ‘grom’; w Polsce *dzień Matki Boskiej Gromnicznej*, *Gromniczna*, *Gromnice*). Niewykluczone, że pierwotnie był to termin święta pierwszego wiosennego gromu. Ludowy charakter otrzymują również nazwy z ducha kościelne, czego świadectwem są potoczne nazwy przyjmujące formę zdrobnień (*Lucka*, *Barborka*) i zgrubień (*Pankrác*, *Serwác*), rozbudowane o epitety odsyłające do obserwacji stanu natury w określonym terminie (np. słowac. *fizulová Katerína* [fasolowa Katarzyna], *mokrá, ucouraná, ucouhaná Zofia* [mokra Zofia]), przywołujące nazwy obrzędowego rekwizytu (np. słowac. *Popolcová streda*), przygotowania świątecznego poczęstunku (np. moraw. *Buchtový den* ‘23 XII; dzień, w którym pieczono bułki i chleb, *buchtý*, na Boże Narodzenie’), obrzędowych czynności (np. słowac. *Šibací pondělek* ‘poniedziałek po Wielkiej Niedzieli’), działań poprzedzających czas świąteczny (np. czes. *Rozchodnice* ‘23 XII’), lokalizacji święta w strukturze kalendarza (np. słowac. *Ostatky*), stosunku do innych świąt (np. czes. *mladé Velikanoce*), symbolicznego znaczenia święta (np. słowac. *Tučný čtvrtok*, słowac. *Šalone dni*), imienia postaci, z którą święto jest związane (np. czes. *Králová neděle*) czy związanych z nim przesądów (np. słowac. *Krivá streda*).

Leksyka kalendarzowa w ujęciu Mariny M. Walencowej obejmuje szerokie spectrum zjawisk – od nazw jednostek ludowego kalendarza po związane z nimi działania obrzędowe, praktyki i wierzenia. Na strukturę artykułu hasłowego składa się nazwa, jej formy gramatyczne oraz opatrzone adnotacjami źródłowymi opis, np.:

Roháč, -e, m - «rogacz», bułka z powidłami lub twarogiem, z zawiniętymi rogami, pieczona w dniu św. Marcina (11 XI) dla kończących służbę robotników i gospodarza. *Zlámal roháč* ‘przerwał służbę; odszedł ze służby przed terminem’ (Chodsko – Hruška: 82) (s. 189).

Informacje o tym obrzędowym wypieku znajdziemy także w innych miejscach słownika, zob. hasła:

Martin, -a, m – 1. *svátek sv. Martina* – dzień św. Marcina (11 XI), zakończenie lata i początek zimy, termin zakończenia gospodarskich prac, czas uwolnienia służby, rozliczeń z robotnikami i zmiany gospodarza [...]; np. *udělat Martina*, [...] ‘porzucić służbę przed umówionym terminem’.

2. zwykle w pl. *martiny*, też *rohlíky, podkovy* – rodzaj wypieku na dzień św. Marcina (11 XI): podłużny placuszek smarowali masłem, zwijali w rulon i zginali w podkowę [...] (s. 139).

Rohlík, -a, m, zwykle pl. – [...] 2. *rohlíky, rohy svatomartinské* – wypiek na dzień św. Marcina (11 XI) [...], zob. **Martin 2** (s. 190).

Rohy svatomartinské, zwykle pl. – wypiek na dzień św. Marcina (11 XI). Forma rogalików motywowana wyglądem rogów boga wina Bachusa; święto św. Marcina powstało na gruncie uroczystości na cześć boga wina; na św. Marcina próbowano młodego wina [...] (s. 190).

Wyszukanie tych informacji nastęrcza pewnych problemów, ponieważ hasła, choć się treściowo uzupełniają, nie zostały systematycznie połączone odsyłaczami. Autorka przyjęła zresztą jako zasadę opracowanie odrębnych artykułów dla nazw synonimicznych. W związku z tym, że znajdujemy w nich często te same informacje (choć w nieco zmodyfikowanej formie), można pytać o zasadność przyjęcia tego rozwiązania (być może wystarczający byłby system odsyłaczy).

Kalendarz ilustrowany jest rycinami i zdjęciami, na których znajdziemy prele pieczone na dzień św. Łucji, *duszcзки* wypiekane na dzień Wszystkich Świętych, *judaszki* – na Palmową Niedzielę, wielkanocne grzechotki, klekotki, bicze, ozdoby choinkowe; zdjęcia kukły Śmierci i Moreny, procesji, pochodów przebierańców i samych przebierańców (diabła, kominiarza, konia z jeźdźcem), wiejskiej izby itp. W publikacji umieszczono również mapy, na których (za atlasami gwarowymi) przedstawiono zasięg analizowanych nazw. Pracę zamyka indeks przedmiotowo-tematyczny oraz wykaz źródeł i bibliografia.